

**MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE I. TBMM’NİN
ERMENİ TEHCİRİNE BAKIŞI**

**ОТНОШЕНИЕ I-го ВЕЛИКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО СОБРАНИЯ ТУРЦИИ К
ПЕРЕСЕЛЕНИЮ АРМЯН В ПЕРИОД НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ**

**GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY (TBMM)’S VIEW ON
ARMENIAN DEPORTATION DURING THE INDEPENDENCE WAR**

Nurhan AYDIN*

ÖZ

I. Dünya Savaşı sonucu imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı siyasi yaşamı açısından yeni bir döneminde başlangıcı olmuştur. Bu süreç içerisinde on bir tane hükümet kurulmuştur.

Mütarekeden sonra kurulan Osmanlı Hükümetleri’nin gündemini en çok meşgul eden olay, savaş döneminde Ermeni isyanlarına ve saldırılarına karşı alınan önlemler ve bu olayda görev yapmış olan kişilerin cezalandırılması idi.

Ermeniler bu dönem içinde kendilerine mezalim yapıldığı iddiasını dile getirerek Osmanlı Devleti’nde çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Bu durum ise İtilaf Devletleri’nin işine geldiği için sürekli Osmanlı Hükümetlerine müdahale ederek Ermeni iddialarını desteklemiş ve Osmanlı Hükümetleri’ne ciddi baskılar uygulamışlardır.

Bu bağlamda Osmanlı Hükümeti İtilaf Devletleri’nin baskısını azaltmak, Ermenilerin isteklerini bir bahane olarak kullanmalarına müsaade etmemek için, tehcirde görevlerini suiistimal ettikleri öne sürülen kişileri yargılama ve cezalandırma vb. çeşitli politikalar uygulamışlardır.

Aslında tehcirin bu kadar gündeme gelmesinde en etkin unsurlardan birisi de bu meselenin bir iç politika malzemesi olarak kullanılması idi. Bu nedenle tehcir olayı, bir yandan politik bir malzeme unsuru, diğer yandan bir milleti mahkûm ve yok etme aracı olarak kullanılmıştır. Mütareke ortamı da bunun için en uygun bir zemin olmuştur.

Dolayısıyla amaçlar her ne kadar (İtilaf Devletleri ve Ermenilerin) farklı da olsa aracın aynı olduğu görülmektedir. Ölüm kalım mücadelesinin verildiği bir dönemde iç politik çekişmenin unsuru olarak kullanılan Ermeni tehcir olayı İtilaf Devletleri’nin maksatlarına ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Bu dönemde ülke idaresini elinde bulunduran Osmanlı Hükümet yetkilileri de Avrupa Devletleri’nin baskısı altında oldukları için vazifelerini yapamamışlardır. Son Osmanlı Parlamentosunda Misak-ı Milli’nin kabul edilmesi ile Ermeni politikasında ciddi bir algı değişikliğine gidilmiştir. Burada azınlık hakları ile ilgili olarak komşu ülkelerdeki Müslümanların da aynı haklardan faydalanması şartı ile kabul edileceği ilan edilmiştir. Bu yeni bir süreçti. İlk defa Avrupa’ya karşı, Ermenilere karşı bu

---

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
KARS

kadar dik bir duruş sergileniyordu. Tabi ki bu sürecin arkasında Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Milli Direniş vardı.

Anahtar Kelimeler: Tehcir, Meclis, Osmanlı, Ermeni, Ceza, Dünya, Savaş

ABSTRACT

Mondros Armistice Agreement which was made at the end of World War I was the beginning of a new era for the political life in Ottoman Empire.

What Ottoman Governments, which were established after the Armistice Agreement, death with were the precautions that had been taken against the Armenian revolts and attacks during the World War I and punishment of those who had been in charge for the said issues.

Claiming that they had been treated cruelly in this period, Armenian claimed many things from Ottoman Empire in this period. Because this condition was in favour of the Allied Powers, they usually interfered into the internal affairs of Ottoman Empire supporting the claims of Armenians and made serious pressures on Ottoman Governments.

In this context, Ottoman Empire applied such policies as trying and punishing its officers who were claimed to have abused their offices during Armenian deportation, in order to relieve the pressures put by the Allied powers and prevents their using the claims of Armenians as a pretext.

Actually, the reason why this issue remained on agenda is that it was used as a domestic political affair. Therefore, Armenian deportation was used as a domestic political issued on one hand and as a tool for condemning and destroying a nation on the other hand. The armistice agreement climate offered a good opportunity for doing it.

It is observed that although Allied Powers and Armenians had different purposes, they used the same means. The Armenian deportation which was used as an instrument for the domestic politics, during the time a nation was at the point of life and death, paved the way for Allied Powers to achieve their objectives. Under the pressure of European countries, Ottoman Governments also did not do their duties duly. After National Pact was accepted in the Last Ottoman Parliament, the perception about the Armenian issue changed critically. It was declared that the rights to minorities would be accepted if the Muslim minorities in the neighbouring countries were given the same rights. It was a process. It was the first firm stance against Europe with regards to Armenians. Of course, this process was led by the National Resistance whose leader was Mustafa Kemal.

Keywords: Deportation, council, Ottoman, Armenian, punish, world, war.

АННОТАЦИЯ

Подписание Мудросского мирного договора после Первой мировой войны послужило началу новой политической жизни Османской империи.

В повестке дня правительств Османской империи, созданных после перемирия, постоянно стоял вопрос для применения мер против армянских мятежей, погромов и наказания участников беспорядка.

Армяне, в указанный период жаловались на насилие и обращались к руководству Османской империи с разными требованиями. Такое положение устраивало

государства Антанты, они поддерживали претензии армян, вмешивались в политику правительства Османской империи и оказывали серьёзное давление на него.

В связи с этим правительство Османской империи, с целью уменьшения натисков со стороны государств Антанты, начало применять разную политику, осуждать и наказывать лиц, которые злоупотребляли свои полномочия во время переселения. Этим они постарались предотвратить использование армян Антантой для осуществления своих целей.

Внесению в повестку дня вопроса о переселении, в основном, послужило внутреннее положение страны. В связи с этим, переселение было применено, с одной стороны как элемент политического материала, и с другой стороны как средство осуждения и уничтожения одной нации. Почвой для этого послужило вышеуказанное перемирие.

Не смотря на разные цели (Антанты и армян) были применены одни и те же методы. Применение армянского переселения во время внешнеполитических противостояний и в период жизни и смерти, для государств Антанты это послужило поводом легко достичь своих целей.

В этот период руководители Османской империи, из за натисков Европейских государств, не смогли реализовать свои задачи. На последнем парламенте Османской империи, наряду с принятием Национального пакта, кардинально изменился подход к Армянскому вопросу. В нём были раскрыты требования к нацменьшицам, такое же требование было и к мусульманам, живущим в соседних государствах. Это стало новой эпохой. Впервые против армян и Европы была продемонстрирована стойкость. таким образом, укреплялась национальное движение во главе Мустафы Кемаль Паши.

Ключевые слова: Переселение, межджис, Османцы, армяне, наказание, мир, война.

GİRİŞ

Fatih döneminde Osmanlı idaresine giren Ermeniler, bu tarihten itibaren Türk Milleti'nin hoşgörülü idaresinde yaşamaya başlamışlardır. XIX. yüzyıla kadar devam eden bu ilişkiler, bundan sonra yerini düşmanlığa bırakmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti tebaası olan Hıristiyanların hamiliğine soyunan Avrupa'nın büyük devletleri, Ermenilerle de ilgilenmeye başlamışlardır.

Ancak büyük devletlerin bu ilgileri Ermenileri kendi mezheplerine çekerek, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını kendi lehlerine artırmak gayesini taşımaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, Ermeni kilisesinin öncülüğünde, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık hareketlerine kalkıştılar. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile azınlıklara verilen haklardan Ermeniler de yararlanarak 1863'te Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni (Ermeni Anayasası) hazırlayarak dönemin idaresine onaylattılar.

1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmış ve Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmanın 16. maddesi Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapmasını içeriyordu. Bu antlaşma ile Ermeniler Rus himayesine girmiş oldu. Bu durumdan rahatsızlık hisseden İngiltere, Berlin Konferansı'nı topladı. Konferans sonrası Berlin Antlaşması yapıldı. (13 Temmuz

1878). Ermeniler bu antlaşmanın 61. ve 62. maddelerinde yer aldı. Berlin Antlaşması Ermeni meselesi diye ortaya atılan düşüncenin bir dönüm noktası olmuştur.

Berlin Antlaşması'ndan I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan süre Osmanlı-Avrupa arasında Ermenilerin buldukları bölgede ıslahat yapılıp yapılmadığı gibi tartışmalarla geçen dönem oldu.

Bu siyasi gelişmelerin ardından Ermeniler seslerini dünya kamuoyuna daha fazla duyurmak için Avrupa'da Hınçak ve Kafkasya'da Taşnak Cemiyetlerini kurdular. Bu kanlı terör örgütleriyle çok çeşitli katliamlar yaptılar. Binlerce masum ve savunmasız insanın ahını aldılar. (Gürün 1988: 118)

Ermeniler I. Dünya Savaşı'nı bağımsızlık elde etmek yolunda iyi bir fırsat olarak gördüler. Savaşın başlaması ile birlikte, gönüllü gruplar halinde İtilaf Devletleri'nin yanında yer aldılar. Özellikle Rus kuvvetleri, Ermenilerin yardımıyla Anadolu'daki işgal alanını genişletirken, Ermenilerde Türk halkına ve ülkesine büyük zararlar verdiler. (Demirel 2002: 33-41)

Osmanlı Devleti'nin, birkaç cephede birden, savaş hali devam ederken, ülke içinde savunmasız halkın Ermeni saldırılarına maruz kalması ve Ermenilerin devlet aleyhindeki faaliyetlerinin artması sebebiyle, Osmanlı Hükümeti bir takım tedbirler almak zorunda kaldı. Önce Ermeni kuruluşlarını kapatma, silahları toplama ve devlet aleyhinde faaliyette bulunanları tutuklama yoluna gidildi. (Halaçoğlu, 2001: 40-46) Alınan tedbirlere rağmen Ermenilerin tutumlarında bir değişiklik olmadı. Bu durum, Osmanlı Devleti'ni daha etkili bir tedbir almaya sevk etti. 27 Mayıs 1915 tarihinde cephelere yakın bölgelerde veya cephe gerisinde yaşayan Ermenilerin buldukları yerlerden alınarak, ülke içinde başka yerlere sevk edilerek yerleştirilmelerine dair geçici bir kanun çıkarıldı. Bu zorunlu göç ve iskân kararının uygulanması, daha çok 1915 Ermeni Tehciri olarak adlandırıldı. (Süslü 1990: 109-130) Savaş sonrasında bu karar ve uygulamaları, İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı Devleti'nin cezalandırılması sürecinde önemli bir kanıt olarak kullanıldı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul Hükümeti, İtilaf Devletleri'nin Ermeni zorunlu göç ve iskânını, "*Türkler'in Hıristiyanlara düşmanlığı şeklinde propaganda*" malzemesi olarak kullanacaklarını düşünerek, her türlü sertlikten kaçınmıştı. (Uras 1987: 618) Divan-ı Harp savaşının verdiği bilgilere göre, suiistimalleri tespit edilen 377 kişi divan-ı harplerde çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. (Uras 1987: 622) Buna rağmen, tehcir kararı ile birlikte katliam iddiaları Avrupa'ya sarmakta gecikmedi.

1915 Mayıs'ında itilaf devletleri katliama katılanları sorumlu tutacaklarını Bab-ı Ali'ye bildirmişlerdir. (Gürün 1985: 238)

İlgili Dönemde İstanbul Hükümetlerinin Tutumu

Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifa etmesinin ardından Salih Paşa Hükümeti kuruldu. Bu dönemde tehcir suçlamasıyla itham edilenlerin yargılanmalarına devam edildi. Ayrıca ülke içinde huzur ve güvenliğin sağlanması için özellikle Müslümanlara sükûnet tavsiye ediyordu. Bu politika anlayışı Müslümanların büyük bir zulümle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Müslümanların şikâyetleri karşısında sükûnet tavsiye eden Hükümet, Ermenilerin şikâyetleri ile ilgili olarak hemen soruşturmalar başlatmıştır. Bu durum, Türklerin kendi ülkelerinde nasıl bir çifte standarda tabi tutulduklarının açık bir örneğidir.

Salih Paşa Hükümeti istifa edince yerine tekrar Damat Ferit Paşa Hükümeti dördüncü kez iktidar oldu. Damat Ferit daha önceki hükümetleri döneminde olduğu gibi bu dönemde de politikasına kaldığı yerden devam etti. Çünkü Damat Ferit'e göre Ermeni Meselesi

ittihatçıların suçlanması gereken bir konuydu. Bu dönemde Osmanlı Hükümeti sadece siyasi değil hukuki ağırlığını da kaybetmiştir. Bu sürece son noktayı koyan olay ise Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıydı. Böylelikle Türk tarihinin önemli bir sayfasını Damat Ferit sonuçlandırdığına inanıyordu. Ancak bu sürece dur diyecek bir güç Anadolu'da mevcuttu. Damat Ferit Hükümeti'nin gösteremediği cesareti Ankara Hükümeti göstererek tepkisini açıkça ortaya koymuş ve antlaşmanın uygulanmasını önlemiştir.

Damat Ferit istifa edince, 21 Eylül 1921 tarihinde Tevfik Paşa son Osmanlı Hükümeti'ni kurdu. Bu dönemde Ermeniler ile ilgili olarak artık Ankara Hükümeti'nin ciddi bir politika yürüttüğü görülmektedir. Ermenilerin saldırısına maruz kalan halkın yardımına Ankara Hükümeti koşmuştur. Gerek doğu bölgesinde gerekse güney bölgelerinde Ermeniler ile Kuvayı Milliye arasında şiddetli bir mücadelenin yaşandığı esnada, Divan-ı Harb-i Örfi'de tehcir suçu ile suçlanan kişilerin yargılandığı görülmektedir. Bu dönemde meydana gelen önemli bir gelişme, Ermeni tehciri ile ilgili yapılan yargılamaların arka planını göstermesi açısından çok önemlidir. Hükümet, 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren Birinci Divan-ı Harbi Örfi tarafından verilen kararların temyiz edilebileceğine dair bir karar aldı. Bu aslında Ankara Hükümeti ile ilişkileri geliştirmek yönünde atılan adımdı.

Fakat bu kararın ardında tehcir ve taktik suçlaması ile idam edilen Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in ailesi kararı temyiz etmek istedi. Yapılan incelemeler sonucunda kanuna aykırı yargılama yapıldığı ve çifte mazbata düzenlendiği görüldü. 23 Nisan 1920 tarihinden önceki kararların da temyiz edilebilme imkânı olsaydı belki benzer sonuçlar ortaya çıkacaktı.

Bu dönemde Ermeni basını da kamuoyu oluşturma yönünde büyük bir çaba içerisine girmişti. Özellikle Avrupa Devletleri'nin dikkatini Ermenilerin meselesine çekmek için, her gün Ermenilerle ilgili olarak olumsuz haber ve değerlendirmelere yer vermişlerdir.

Ermeniler bu dönemde yurt dışında da ciddi bir örgütlenme oluşturdular. Avrupa ve Amerika kamuoyunu etkilemek kendi taraflarına çekmek için basını ve sinemayı kullandılar. Kurdukları cemiyetler vasıtasıyla propaganda faaliyetlerine giriştiler.

Osmanlı Hükümetleri'nin Ermenilere yönelik izlemiş oldukları olumlu politikaları Ermeniler takdir etmedikleri gibi, her gün yeni taleplerini dile getirmişlerdir.

I. TBMM'nin Ermeni Tehcirine Bakışı

Ermeni tehciri meselesi daha önce meclise getirilmişti. Padişah, Meclis-i Vükela eski hükümet tarafından tehcir edilen Rum ve Ermeniler hakkında tahkikatta bulunmak üzere kurulması kararlaştırılan komisyonda, bir Rum bir de Ermeni üyenin yer almasına karar vermişti. Nitekim üç kişiden oluşan "*Tahkik-i Fecayii Komisyonu*"nun, Ermeni azalığına istinat mahkemesi azasından Artin ve Rum azalığına da Adliye Nezareti Umur-ı Hukukiye Müdür Muavini Haralambo efendiler memur edildi. (Akşin 1983: 78) Başkanlığına Bitlis eski valisi Mazhar Bey'in getirildiği komisyon 24 Kasım'da tahkikata başladı.

Tetkik-i Seyyiat Komisyonu, gerek kendi yetkisini kullanarak ve gerek yapılan şikâyetleri dikkate alarak, bazı valiler, mutasarrıflar ve memurlar hakkında da tahkikat yürütmüştür. (İkdam, 25 Teşrin-i Sani 1918) Daha sonra tehcir ile ilgili suçları araştırmak üzere oluşturulan tahkik heyetleri de gittikleri bölgelerde tahkikatta bulunmuşlardır. Bu komisyonlarda yapılacak tahkikat neticesinde yargılanmasına karar verilenler, Divan-ı Harb-i Örfiye sevk edilmişlerdir. (5 Kanun-ı Evvel 1918)

Tetkik-i Seyyat Komisyonunun gördüğü lüzum üzerine 16 Aralık'a kadar tutuklananlar şunlardır: Sivas eski valisi Muammer Bey, Diyarbakır eski valisi Dr. Reşit Bey, Mamüretülaziz eski valisi Sabit Bey, Musul eski valisi Memduh Bey, Divan-ı Muhasebat Mümeyyizlerinden Macid Bey ve Boğazlıyan eski Kaymakamı Kemal Bey. (İkdam, 16 Kanun-ı Evvel 1918)

İttihat ve Terakki ileri gelenleri hakkında İstanbul'da açılan davalar 25 Aralık 1918 tarihli bir kararname ile "*tehcir*"den dolayı "*devâir ve mehakim-i adliye*"ye havale edildikten sonra, 8 Ocak 1919 tarihli irade-i seniye ile hususi Divan-ı Harpler teşkil edildi. Bir süre sonra Tevfik Paşa Hükümeti 30 Ocak 1919'da 27 İttihat ve Terakki liderini tevkif ettirdi. (ATASE No. 1/58, Fh. No. 39: 67-71)

İstanbul Divan-ı Harbi Örfisi, Dünya Savaşı sırasında ve Mütarekenin ardından düşmanın işgali altında bulunan bölgelere firar eden her rütbeden subay ve eratı askeri ceza kanununun 137. maddesi gereğince gıyaben idama mahkûm ederek, mallarının hazine, tüm medeni haklardan yoksun bırakılmasına karar vermişti. İdare-i Örfiye kararnamesiyle belirlenmiş olan suçlara bakmak ve kararları temyiz-i kabil ve ret olmamak üzere, bir süre sonra teşkil edilen Divan-ı Harb-i Örfi (Askeri Mahkeme) başkanlığına 8 Mart 1919 tarihinde Erkan-ı Harp Mirlivalarından Ali Fevzi Paşa getirildi. Ancak Ali Fevzi Paşa'nın sağlığını öne sürerek görevden affını istemesi üzerine, yerine İmalat-ı Harbiye eski müdürü emekli ferik Nazım Paşa getirildi. (Akça 1992: 53) İngilizlerin baskısıyla, İstanbul'da Ermeni tehciri suçlusu aranmaya başlandı. Damat Ferit'in kurduğu Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbi, Talat, Enver ve Cemal Paşaları gıyaplarında idama mahkûm etti. Bu arada Divan-ı Harb-i, Örfi sorgu hâkimliğine 24 Mart 1919 tarihinde ünlü İngiliz mandacısı Said Molla getirildi. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 9)

Bu gelişmenin ardından 8 Nisan 1919'da Yozgat Mutasarrıf vekili ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey tehcir ve taktikle suçlanarak 10 Nisan 1919 akşamı Beyazıt meydanında idam edildi. Aynı şekilde Jandarma komutanı Tevfik Bey, ikinci derecede suçlu bulunarak on beş sene kürek cezasına mahkûm edildi. Trabzon Divan-ı Harbi, 22 Mayıs 1919'da eski vali Cemal Azmi'ye tehcir iddiasıyla idam hükmü verdi. Aynı iddia ve suçlamalara maruz kalan eski Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey hakkındaki idam hükmü Ağustos 1920 başlarında yerine getirildi. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 9)

Bütün bu olup bitenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun, çılgınca katıldığı I. Dünya Savaşı sonunda, Suriye'yi, Lübnan'ı, Irak'ı, Filistin'i, Doğu Ürdün'ü, Hicaz'ı, Yemen'i kaybetmenin şaşkınlığı içinde, o müthiş buhranlı günlerinde galiplerin merhametine sığınırken, onların istediği kurbanları vermekte tereddüt etmiyordu. (Anadol 1982: 362)

Osmanlı Ordularını arkadan vurmaya kalkan Ermenilere karşı devleti temsil eden idare adamları; tehcir bölgelerindeki idare amiri, jandarma komutanı gibi görevlerde bulunmuş olanlar, Ermenilerin ve onları destekleyen devletlerin, ülkelerin istekleriyle rastgele hapis cezasına çarptırıp, hapse atılıyor ve *Divan-ı Harp* mahkemelerinde yargılanarak ölüme mahkûm ediliyorlardı.

Tabiki bu divana daha öncede belirttiğimiz gibi Nemrut Mustafa Paşa adındaki gaddar ve vicdani duygulardan mahrum biri başkanlık ediyordu. Önce Yozgat istinat Mahkemesinde beraat etmiş bulunan eski Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf vekili Kemal Bey'in 10 Nisan 1919 günü Beyazıt Meydanı'nda asılması olayı, hiç şüphesiz ki milli tarihimiz boyunca "*muhteşem imparatorluk*"un utancını taşıyacaktır. (Anadol 1982: 363)

Mondros Mütarekesi sonrası, Ermeni komitecileri İstanbul'a dolmuşlar, savaş içerisinde Ermeniler için çıkarılan "*Tehcir Kanunu*"nun hesabını sormak için İtilaf Devletleri temsilcileriyle kanlı pazarlıklar yapıyorlardı.

Bu komitecilerin başında Ermeni Patriği Zaven Efendi vardı. Zaven Efendi, hazırladığı listeleri Sadrazam Ferit Paşa'nın eline tutuşturarak, ilgililerin cezalandırılmalarını istiyordu. (Anadol 1982: 363)

Savaş suçlusu olarak muhakeme edilenler arasında Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi de vardı. Mahkeme onun hakkında on beş yıl kürek cezası vermişti. Daha sonra bu cezanın, âlim ve fazıl bir zat olan ve şeyhülislamlık makamında uzun yıllar görev yapan böyle bir Müslüman büyüğünün, böyle bir ceza alması, ahali üzerinde kötü tesir bırakır düşüncesiyle, ceza bir başka şeyhülislam olan Mustafa Sabri Efendi'ye sorulduktan sonra üç yıla çevrilir. Musa Kâzım Efendi, sürgün yeri olarak Bursa'yı istemişti. Edirne'ye gönderildi. Oranın da sağlığına kötü tesir ettiğine dair verdiği dilekçe dikkate alınmadı ve kısa zaman sonra Edirne'de vefat etti.

İngiliz Amirali, Osmanlı Hükümeti'ne her geçen gün baskılarını artırıyor ve Ermeni tehciri ile ilgili olan kişilerin tutuklanıp, cezalandırılmalarını istiyordu. Nitekim baskılar neticesinde Diyarbakır Mebusları Fevzi ve Zülfü Beyler tutuklanarak Divan-ı Harbe sevk edildiler. Sabık Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'de 1 Ağustos sabahı Beyazıt Meydanında idam edildi. (Anadol 1982: 363 - Gürün 1982: 363) Doktor Reşit Bey'de "*Tehcir ve takdil – göçe zorlamak ve öldürmek*" suçlarından idama mahkûm edileceğini anlayınca, peşine düşenlerden kurtulmak için sokakta beynine bir kurşun sıkarak intihar etti. (Yakın Tarihimiz, Cilt 3: 333)

İtilaf Devletleri'nin ve Ermeni Kilisesi'nin baskıları sonucu İstanbul Hükümeti "Ermeni Tehciri" meselesinden dolayı birçok suçsuz kişiyi idam etmiş, bir kısmını da Malta Adasına sürgüne göndermiştir.

Boğazlıyan Kaymakamı ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey Ermeni Tehciri meselesinde ihmalleri görülmüş olarak itham edilmişler, bu nedenle suçsuz yere idam edilenlerden yalnız ikisidir. Bu kişilere ve onların geride kalan ailelerine o dönemde sahip çıkan tek yer TBMM ve dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa olmuştur.

Kemal ve Nusret Beylerin idamı üzerine ülkenin içinde bulunduğu durumu ve Ermeni tehdidini ve dış baskıları çok iyi gören Mustafa Kemal Paşa ve dolayısıyla TBMM bu durumu ulusal politika ve milli bilinç çerçevesinde çözmek ve yabancı müdahalesine engel olmak istediler. Nitekim 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan TBMM, 8 Mayıs 1920'de aldığı bir kararla Ermeni tehcir ve taktili bahanesiyle tutuklu bulunanların tahliyesine karar verildi. Ayrıca TBMM 11 Ağustos 1920'de de tehcir mahkemelerini lağvettiğini ilan etti. (Jaeschke 1970: 102-116)

TBMM yukarıda ifade edilen faaliyetlerin dışında tehcir ve taktil kurbanlarının itibarını iade etme ve onların geride bıraktıkları aile mensuplarına yardım elini uzatmayı ve devlet güvencesine almayı da unutmadı.

Bu bağlamda Ermeni tehciri meselesinden idama mahkûm edilen Bağazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in idamına giden süreç içerisinde yapılanlar ve TBMM'sinden bu Milli Şehidlere sahip çıkılmasının detayları:

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey

Mehmet Kemal Bey, 1885'te Beyrut'ta doğmuştur. Gümrük Başkâtibi Arif Bey'in oğludur. 1912'de Gebze, 1913'te Karamürsel, 1915'te Boğazlıyan Kaymakamlıklarında

bulunmuş, bilâhare İzmit Sancağı Muhacirin Müdürlüğüne tayin olunmuştur. (Türk Dünyası Tarih Dergisi 1988: 44)

Son görevinde iken 13.06.1918'de mütarekenin karışık ortamında bir kısım politikacıların ve Ermeni komitacılarının zorlaması sonucu memuriyetten azledilmiş ve mahkemeye sevk edilmiştir. (Türk Dünyası Tarih Dergisi 1988: 46)

Kemal Bey 12 Haziran 1915'de Karamürsel Kaymakamlığı'ndan Boğazlıyan Kaymakamlığı'na atandı. Kemal Bey'in, bu göreve başladığı dönem, yörede ve Anadolu'nun birçok bölgesinde Ermeni isyanları yoğun şekilde devam ediyordu. Bu isyanlar sonucu Osmanlı Devleti Ermeni "*Tehcir Kanunu*"nu çıkardı. Yozgat Sancağı'na oradan da Boğazlıyan Kaymakamlığı'na tehcir ile ilgili ilk emir 18 Temmuz 1915'te verildi. Kemal Bey tehcirle ilgili aldığı emir doğrultusunda öncelikle Jandarma Komutanı ve Nahiye Müdürü ile görüştüktan sonra, emri birlikte uygulayarak o bölgedeki Ermenileri devletin imkânları dâhilinde belirli bir düzen içinde Suriye'ye sevk etti. Bu sevkiyat işi 1915 Ağustos'un ilk haftası sona erdi. Kemal Bey bu görevde kaldığı süre içinde bir taraftan tehcirle uğraşılıyor, diğer taraftan da Ermenilerin çıkardığı isyanları bastırmak için büyük çaba sarf ediyordu. Kemal Bey bu arada Ermeni tehcir işlemleri bittikten hemen sonra tehcir sırasında çeşitli suiistimaller olduğu gerekçesi ile Ankara Vilayeti Meclis-i İdaresi'nin 22 Ocak 1916 gün ve 185 sayılı Lüzum-u Kararı üzerine Yozgat istinaf Mahkemesi'nde yargılandı. Ancak itham edildiği suçlardan 15 Kasım 1918'de beraat etti. Kemal Bey bu olaydan sonra Konya Zer'iyyat Müfettişliği'nde görevlendirildi. (Bilgi 1989: 85-86)

Kemal Bey'in yeni göreve atanmasından yaklaşık üç ay sonra Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütarekeden hemen sonra İtilaf Devletleri ve Ermeni baskıları sonucu İstanbul Hükümetleri tarafından Ermeni tehcirini soruşturmak için komisyonlar kuruldu. Ayrıca tehcir sırasında suiistimalleri görülenleri yargılamak içinde mahkemeler kuruldu. Ermeniler bundan istifade ederek tehcir döneminde görev yapan sivil ve asker kökenli idareciler hakkında yoğun bir iftira kampanyası başlattılar. Bu kampanyanın kurbanlarından biri de Kemal Bey idi. Kemal Bey Aralık 1918'de tutuklandı. 5 Şubat 1919'da Divan-ı Harp-i Örfi'de tehcir sanığı olarak yargılanmaya başlandı. Mahkeme Ermeni şahitlerin yalan ifadeleri sonucu 8 Nisan 1919'da Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey hakkında idam kararı verdi. Bu karar 10 Nisan 1919'da İstanbul'da infaz edildi. (Bilgi 1989: 88-91)

Karar saraydan çıktıktan sonra Bekirağa Bölüğünde kalan Kemal Bey akşam karanlığında alınarak Beyazıt Meydanı'na getirilir. Kemal Bey sehpa halka dönerek son sözünü söyler:

"Sevgili vatandaşlarım, ben bir Türk memuruyum. Aldığım emri yerine getirdim. Vazifemi yaptığuma vicdanım emindir. Sizlere yemin ederim ki, ben masumum. Son sözüm bugün de budur, yarın da budur. Ecnebi devletlere yaranmak için beni asıyorlar. Eğer adalet buna diyorlarsa, kahrolsun adalet!" Kemal Bey sözüne devam eder:

"Benim sevgili kardeşlerim, asil Türk Milletine çocuklarımı emanet ediyorum. Bu kahraman millet elbette onlara bakacaktır. Vatan uğrunda cephede ölen bir insan gibi şehit gidiyorum. Allah, vatan ve milletimize zeval vermesin... Amin. (Türk Dünyası Tarih Dergisi 1988: 47) Borcum var, servetim yok üç çocuğumu, millet uğruna yetim bırakıyorum. Yaşasın Millet... Bu konuşmaları duyan Adliye Müsteşarı, İngiliz dostu Said Molla "Hemen asın bu alçak herifi, söyletmeyin" diye bağırır. Az sonra 35 yaşındaki gencecik büyük vatansaver darağacında sallanıyor olacaktı. (Türk Dünyası Tarih Dergisi 1988: 48)

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in İstanbul Hükümeti tarafından idam edilmesinden iki buçuk yıl sonra, TBMM 14 Ekim 1922 tarihinde çıkardığı bir kanun ile Kemal Bey'i "*Milli Şehit*" ilan etti. Eşi ve çocuklarına da toplam 2000 kuruş maaş bağlandı. (Bilgi 1989: 190)

Kemal Bey'in durumu TBMM'de görüşülürken çok önemli düşüncelerde ortaya çıkıyordu. Şöyle ki; Mesela Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey (Öğütçü) şöyle bir konuşma yapar; Kemal Bey idam edildiği zaman İstanbul İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmişti. Bağımsız olmayan, denetim altında, gayri meşru bir hükümet vardı. Kemal Bey'in idamı Anadolu'daki Milli Mücadele'nin ortaya çıkmasına ve ilk kıvılcımı olmasına sebebiyet vermiştir. Hatta TBMM'de Kemal Bey'in idamı neticesinde doğmuştur. Kemal Bey Anadolu'da kendi halinde çalışan sıradan bir devlet memuru iken, kan dökken bir halkın kurbanı oldu. Kemal Bey idam edildikten sonra Anadolu'da hareket başladı ve gerçek düşmanlar Anadolu'ya ve İstanbul'a karşı tecavüzlerini artırdı. Ve her tazyikin bir aksi olur düşüncesinden hareketle Anadolu kuvvetleri vücut buldu. (Bilgi 1989: 217-218)

Urfa Mutassarrıfı Nusret Bey

Ermeni tehciri konusunda ikinci kurban ise Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey oldu. 19 Nisan 1914 tarihinde Bayburt Kaymakamlığı'na tayin oldu. 1914 yılının Haziran'ında Avrupa'da başlayan I. Dünya Savaşı, Bayburt'ta yaşayan Ermeniler, Rusların kıskırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ve katliam hareketlerine başladılar. Bu olaylar devam ederken, Haziran 1915'de bölgede ki Ermeniler zorunlu olarak cephe alanı dışı olan Suriye'ye gönderilmesine karar verildi. Bu nedenle Osmanlı Devleti bir kanun çıkardı ve kanunun yürürlüğe girmesi İstanbul Hükümeti'nce zorunlu görüldü. Osmanlı Devleti'nin çıkardığı "*Tehcir Kanunu*"nun uygulanması emri Bayburt'a da ulaştı. Bunun üzerine Nusret Bey Bayburt Ermenilerinin güvenlik içinde Erzincan'a oradan da Suriye'ye sevkini sağladı. Nusret Bey bir yandan Ermeni sevkiyatının kanunlara uygun bir şekilde yapılması için çalışırken diğer yandan da bölgedeki 3. Ordu'ya erzak sevkiyatı ile meşgul oldu. Bu nedenle Nusret Bey'e gösterdiği üstün hizmetlerden dolayı çeşitli tarihlerde 3. Ordu Komutanlığı ve Erzurum Valiliği tarafından takdir beratları verildi. (Akça 1999: 38-44)

Nusret Bey 14 Haziran 1917'de Yıldırım Orduları 2. Grup Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Urfa Mutasarrıfılığı'na atandı. Nusret Bey Urfa'da bulunduğu dönem içinde, Mondros Mütarekesi imzalanmış ve ağır şartlarla Osmanlı Devleti'ni fiilen sona erdirmiş, buna karşın İstanbul Hükümeti kayıtsız kalmış oluyordu. Nusret Bey, özellikle mütarekeden sonra Kuva-yı Milliye'nin teşkilatlanmasını sağladı.

Nusret Bey, İstanbul Hükümeti tarafından 6 Nisan 1919'da tehcir meselesinden dolayı görevinden azledildi ve yargılanmak üzere İstanbul'a götürüldü. Divan-ı Harp Mahkemesi tarafından tehcirden dolayı sorgulandı. Suç unsuru bulunmadığından serbest bırakıldı. Ancak 6 Kasım 1919'da tehcir de ihmali görüldüğünden dolayı tekrar tutuklandı. Nusret Bey Nemrut Mustafa Paşa Başkanlığındaki Divan-ı Harp Mahkemesinde yargılandı. Yargılama sonucu mahkeme Ermenilerin yalancı şahitlerinin verdikleri ifadeler sonucu Nusret Bey hakkında önce hapis, sonrada Nemrut Mustafa Paşa'nın tazyikiyle ikinci bir mazbata düzenleyip idam kararı verdi. Bu karar sonucu Nusret Bey 5 Ağustos 1920'de İstanbul'da idam edildi. Daha sonra mahkeme kararları temyiz edilince Nusret Bey'in *Divan-ı Harp mahkemesi* tarafından ikinci bir mazbata ile suçsuz yere idam edildiği ortaya çıktı. Bunun üzerine Nemrut Mustafa Paşa ve arkadaşları tutuklanıp sorgulandılar ve çeşitli cezalara da çarptırıldılar. (Akça 1999: 45-86)

Nusret Bey'in idam edilişinden iki ay sonra 7 Ekim 1920'de, TBMM tarafından Nusret Bey'in ailesine 1000 kuruş maaş bağlanması için Ankara Hükümeti bir kanun layihasını görüşmek için 25 Aralık 1920'de toplandı. Ancak maaş konusunda sert tartışmalar ve anlaşmazlıklar oldu. İzmit Mebusu Hamdi Namık Bey ile Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey Damat Ferit Hükümeti tarafından idam edilen Nusret Bey'in ailesinin sefalet içinde bir hayat sürdürdüklerini belirterek ailesine maaş bağlanması için teklif edilen kanunun kabul edilmesini istediler. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 7)

Bolu Mebusu Tunalı Hilmi ile İzmit Mebusu Hamdi Namık Beylerin bu tekliflerine karşılık Konya Mebusu Musa Kazım Efendi'de Nusret Beyi savunarak onu iyi tanıyanlar, onun ailesine sahip çıkması gerekir diyerek, ben aileler tanırım dört, beş, altı oğlunu çeşitli cephelerde şehit vermiş, bunların ailelerinden vergi alıyorsunuz. Nusret Bey iyi adam olabilir. Şuna buna bu kapıyı açtığımız gün bu vatan hizmetinin kapısını kapatamayacaksınız. Bunun adedi milyonlara ulaşacaktır. Şahsen ben muavenet ederim dedi. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 8)

Konya Mebusu Musa Kazım'ın bu olumsuz konuşmasına karşılık, Bolu Mebusu Tunalı Hilmi tekrar söz alarak; Musa Kazım Efendi'nin sözünü ettiği şehit ailelerine, hükümetin özel bir kanunla maaş bağladığını belirttikten sonra, Nusret Bey'in memur iken Damat Ferit Hükümeti tarafından suçsuz yere idam edildiğini, böyle bir durumda 15-20 yıl hizmet etmiş olan birine kanunun maaş tahsisinin gerekli olduğunu söyledi. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 8)

Daha sonra Erzurum Mebusu Salih Efendi söz alarak; Nusret Bey'in ailesine , “*Şehit Ailesi*” diye maaş verilirse devletin binlerce şehit ailesine maaş vermesi gerekeceğini belirterek, devletin bütçesinin buna müsait olmadığını belirtir. Yalnız Nusret Bey'in ailesine bir defaya mahsus olmak üzere mükafat verilebileceğini, söyledi. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 8)

Mecliste konuşmak için söz alan diğer bir isim ise Yozgat Mebusu Süleyman Sırrı Bey idi. Bu mebus ise tehcirden dolayı idam edilen siyaseten maaş vermenin doğru olmayacağını, ancak Nusret Bey'in müstesna olarak vatana hizmet etmesinden dolayı ailesine maaş tahsisi müstahak ise idamı göz önüne alınmayarak bir kanunla ailesine maaş bağlanabileceğini belirtir. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 8)

Görüşmeler sonucu yapılan oylamada 35 ret oyuna karşılık 64 kabul oyu ile Nusret Bey'in ailesine maaş bağlanmasını içeren aşağıdaki kanun kabul edildi. (TBMM Zabıt Ceridesi 1944: 9)

- 1) Dersaadette salben idam edilen Urfa Mutasarrıfı sabık Nusret Bey'in zevcesiyle üç çocuğuna hidematı vataniye tertibinden 1000 kuruş maaş tahsis olunmuştur.
- 2) İş bu kanun mumaileyhin tarihi idamından itibaren mer'iyul icradır.
- 3) İş bu kanunun icrasına Maliye Vekili memurdur.

Memuriyet hayatı boyunca daima yolculuk içinde yaşamış olan Nusret Bey, idam edilmeden önce kardeşi Meclis-i Kebir Maarif üyesinden Cevdet Bey'e şunları söylemiştir: *“beni öldürecekler, fakat seni temin ederim ki, en ufak bir cürümüm bile yoktur. Sana benim en büyük vasiyetim çocuklarımı okutup adam etmendir. Bir de tevkifhanedeki açığıya ve Şehid Niyazi Bey Mektebi müdürüne ve diğer birkaç zata borçlarımı ödeyiniz. Cümleniz hakkınızı helal ediniz.”*

Nusret Bey, borçlarının listesini verdiği gibi kendisinin Ergani ve Bayburt'taki iyi hizmetlerine ve Ermenileri koruduğuna şahit olan birkaç Fransız Sir'iyle bir İngiliz

yüzbaşısının adreslerini de vermiş ve gerekirse masumiyetinin, bunların ifadeleriyle de ortaya çıkacağını belirtmiştir. (İleri 1921: 1)

Anadolu'daki Ulusal Hareket önderleri de Nusret Bey'in adaletsizce idam edilmesini unutmamış, Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları, Nusret Bey konusunda oldukça hassas davranarak, Nusret Bey'i "Millî Şehit" ilan eden ve eşi ile üç çocuğuna "*hidemât-ı vataniye tertibinden*" bin kuruş maaş bağlayan kanunu, 25 Aralık 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden çıkarmışlardır. (Düstur 1990: 225)

Büyük Millet Meclisi'nin Aldığı Kararlar ve Divan-ı Harb-i Örfiler'in Sonu

Büyük Millet Meclisi'nin, 23 Nisan 1920 tarihinde açılmasıyla birlikte ulusal egemenlik fikrinin meşruluğu tartışılmaz bir şekilde ortaya konulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısında bütün siyasi ve hukukî yetkileri elinde toplayan BMM, bir inkılâp meclisi olarak önemli ve tarihî bir sorumluluğu da üzerine almıştır. (Aybars 1984:200-201)

BMM'nin açılışından iki gün sonra (25 Nisan'da) Mehmet Şükrü Bey, başkanlığa "*Millî Meclis'in kararları aleyhinde bulunanların ya da bunlara uymayanların 'vatan haini' sayılmaları ve bu gibilerin vatana ihanet suçuyla yargılanmalarını*" isteyen bir önerge vermiştir. Nitekim bazı milletvekillerinin yürürlükteki yasalarla idâre edilmesi yolundaki itirazlarına karşın bu önerge, 29 Nisan 1920'de "*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*" haline dönüştürülüp kabul edilmiştir.

Kanunun birinci maddesiyle BMM'nin meşruluğuna karşı ayaklanmaya yönelik sözle, yazıyla ya da doğrudan doğruya bilerek karşı çıkan, ya da fesat hareketlerine girişen veya yayında bulunan kişiler, vatan haini sayılacaklardır. İkinci maddeye göre vatan haini olanlar, asılarak idam edilirken kışkırtıcılarına ise *Ceza Kanunu'nun 45. ve 46. maddeleri* uyarınca ceza verilecekti.¹ (Turan 1998: 171)

Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra 13 Mayıs'ta bazı milletvekillerinin verdiği önerge ile Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın vatan haini ilân edilip yargılanması istenmiştir. Nitekim Adalet Komisyonunca da uygun görülen bu önergenin, Meclis'in 19 Mayıs'taki toplantısında onaylanması üzerine Damat Ferit Paşa, vatandaşlıktan çıkarılmış ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu gereğince arkadaşları ile birlikte yakalandıklarında vatana ihanet suçuyla yargılanmalarına karar verilmiştir. (Turan 1998: 171- Aybars: 204)

Meclis'in 6 Mayıs 1920 tarihli "*İstanbul hükümeti ile resmî muhaberenin memnuiyeti hakkında karârnamesi*" ile İstanbul ile her türlü resmî haberleşmelerin yasaklandığı belirtilmiştir. (Düstur Cilt 1: 7) 8 Mayıs 1920'de ise tehcir dolayısıyla tutuklu olanlardan fâil-i hakikilerin cezalandırılmaları yoluna gidilerek, masum olanların ise daha fazla mağduriyetine yer verilmemek üzere tehcir dolayısıyla iddia olunan suçtan tutuklu bulunanların tahliyeleri kararlaştırılmıştır. (Düstur Cilt 1: 8)

7 Haziran 1920'de ise İstanbul hükümetlerinin alacağı kararları tanımayan bir kanun kabul edilmiştir. Böylece İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren BMM'nin onayı dışında İstanbul tarafından aktedilmiş veya edilecek bütün antlaşmalar, sözleşmeler, şartlar, resmî kararlar, verilmiş imtiyazlar, madenlerden vazgeçilmesi ve devredilmesi ve ruhsatnameleri ile mütarekeden sonra aktedilmiş bütün gizli antlaşmalar ve doğrudan

¹ 14 maddeden oluşan '*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*' için bkz: Düstur, 3. Tertib, Cilt 1, s. 4-5.

doğruya veya aracılıkla yabancılara verilmiş imtiyazlar ve madenlerin terk ve devri ile ruhsatnameleri tamamıyla yok sayılmıştır. (Düstur Cilt 1: 16)

Ankara Hükümeti, 11 Ağustos 1920 tarihinde ise tehcir mahkemelerini lağvetme kararını almıştır. (Düstur Cilt 1: 44- Jaeschke 1989: 116) BMM'nin olağanüstü bir ortamda ihtilâl kanunu olarak ortaya çıkardığı '*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*' savaştın gereklerine çare olamadığı gibi kanunu uygulayacak mahkemelerin yokluğu da büyük eksikliklere neden olmuştur. Bu kanunun kapsamına giren askerî suçlara Divan-ı Harpler bakarken, diğer suçlara ise Bidayet Mahkemeleri bakmıştır. Ancak '*Hıyanet-i Vataniye Kanununa*' göre Divan-ı Harpler'de yapılan yargılamalarda keyfi davranılması, BMM'nin otoritesinin çiğnenmesine neden olmuştur. Nitekim idam kararlarını, Meclis'in onaylaması gerekirken ayaklanmaların bastırılmasında önemli bir isim olan Çerkez Ethem istediği gibi hareket ederek, kendi başına buyruk keyfi cezalar uygulamıştır.

Bunun üzerine 26 Haziran'da uygulamaya belli bir düzen vermek için İstanbul'daki Divan-ı Harplere benzeyen mahkemeler kurulmuştur. Ancak bununla da sorun çözümlenmeyince kanunun uygulanmasının doğrudan Meclis'e bağlı mahkemelerce yapılmasına karar verilmiştir. Böylece 11 Eylül 1920'da çıkarılan '*Firarîler Hakkında Kanun*' ile bu mahkemelere '*İstiklâl Mahkemeleri*' adı verilmiştir. 26 Haziran'da oluşturulan Divan-ı Harpler'in davaları ise *İstiklâl Mahkemeleri'ne devredilmiştir.*(Aybars 1995: 31-33- Akçam 1999: 547)

Ayrıca İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nce asılarak idam edilen Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey ile Urfa mutasarrıfı Nusret Bey hakkında oldukça hassas davranan BMM'nden çıkarılan kanunlarla merhumların es ve çocuklarına maaş bağlandığından ve '*Millî Şehit*' ilân edildiklerinden daha önce bahsetmiştik.

15 Şubat 1921 tarihinden itibaren Kuva-yı Milliyeciler'in gıyaplarında verilen kararlar kaldırılmaya başlanmış ve 24 Nisan 1921 tarihinde ise Divan-ı Harb-i Örfi almış olduğu bir kararla, Kuva-yı Milliye'ye katılmanın suç olamayacağını, bu suçlamayla mallarına haciz konanların üzerlerindeki haczin kaldırılması gerektiğini belirten bir tutanak hazırlanmıştır. Tutanağta, Kuva-yı Milliyecileri suçlu saymanın, vatan savunması gibi şerefli bir işle çeliştiği de belirtilmiştir.

İngilizler ile sözümlü ona soykırma uğradıklarını iddia eden Ermenilerin üzerinde büyük bir etkisi olan ve yakın tarihimizde oldukça olumsuz izler bırakan Divan-ı Harb-i Örfilere, 11 Ağustos 1920 tarihinde TBMM son vermiş olmasına rağmen Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılıp İstanbul'un TBMM'nin idâresine geçmesine kadar bu mahkemeler İstanbul'da varlığını sürdürmüştür. (Akçam 1999: 550-551)

Sonuç olarak;

Tehcir kurbanlarını tutuklama ve yargılama faaliyetlerinin en önemli ve aktif unsurlarından birisi Ermeni yalancı şahitleri olmuştur. Bazen bilerek, bazen kullanılarak senaryonun en başarılı temsilcileri olmuşlardır. Mukaddes kurban rolünü iyi oynayan Ermeniler, birçok noktada yaptıkları iş birliği ve yalan iddialarını, Türk-Müslüman masum halkın tutuklama ve yargılamalar konusunda da göstermişlerdir.

Ermeniler bazen şahsen bazen de metropolitiklikler vasıtasıyla, Divan-ı Harbi Örfi'nin çalışmalarını destek olmuşlardır. İstanbul'da ve Anadolu'da tanıdıkları bir takım şahıslar hakkında suçlu listeleri tanzim etmek, para karşılığı yalancı şahitler temin etmek (Tasvir-i Efkâr, 1919: nr. 2661) komplolar kurmak, provakasyon eylemlerine girişmek, iftira atmak ve içinde bulunulan siyasi atmosferi maddi menfaat karşılığı lehlerine çevirmek gibi yoğun

faaliyetler içinde bulunmuşlardır. (Yeni Gün, 1919: nr. 127) Ermenilerin yaptıkları şikâyet ve ihbarların dikkate alınmaması söz konusu değildi.

Özellikle İngiliz Yüksek Komiserliği bünyesinde kurulan Ermeni-Rum Şubesi, sözde suçluları şikâyet edip, Divan-ı Harbi Örfiye getirilmesinde etkin rol oynamışlardır. Yargılamalar sırasında şahitlik yapacak Ermenileri eğitmişler, onlara verecekleri ifadeleri ezberletmişlerdir. Bu durum mahkeme heyeti tarafından da açık bir biçimde fark edilmiştir.

Fakat bu yalan ihbar ve yalancı şahitler konusundaki en dikkat çekici husus, mahkeme heyetinin verilen ifadenin yalan ve uydurma olduğunu fark etmelerine rağmen, bu konuda hiçbir şey yapmamaları ve kayıtsız kalmalarıdır. Hatta mahkeme heyeti yargılanan söz konusu kişilere çoğu zaman kendini müdafaa etme hakkı dahi tanımamıştır. Buna karşılık Ermeni şahitlere yalan iddialarına bile bile yardımcı olmuşlardır.

Divan-ı Harbi Örfi mahkemeleri, kurulduğu 16 Aralık 1918 tarihinden itibaren tehcir davalarına bakmış ve önemli sayıda kişiye suçsuz yere ceza vermiştir.

Bu mahkemeler Mondros Mütarekesi'nden sonra işgal ortamında kurulup, baskı altında çalışan ve o dönemde alınan kararları günümüzde Ermeni taraftarları, sözde Ermeni "katliamının" bir delilimiş gibi sunmaya çalışmaktadır. Bu tür iddialarda bulunanlar, Divan-ı Harbi Örfiye'nin sadece hükümlerine bakmakta olup, şahitlerin mahkemede ifadelerinin ne derece gerçek olduğu konusuna hiç değinmemektedirler. Oysa Divan-ı Harbi Örfiye'nin şahitlerin verdikleri ifadelerin tahlili yapıldığında gerçekler açık ve net olarak anlaşılacaktır. Bu bağlamda, Divan-ı Harbi Örfi mahkemelerinin objektif, tarafsız, hukuka uygun bir şekilde çalışmış olarak kabul etmek mümkün değildir. Normal bir yargılama sırasında, sanığa verilmesi gereken bir takım hakların en asgarisinin bile verilmediği bu mahkemelerde alınan kararlar tamamen dış etkenlerle olmuştur. Etrafında İngiliz, Fransız, İtalyan askerlerinin nöbet tuttuğu bir mahkemede adil bir yargılama yapılmayacağı, buradan verilmiş olan kararların da adalet ve hukuk kavramları içerisinde değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu nedenle mütareke döneminde kurulan Divan-ı Harbi Örfi mahkemelerini herkesim, kendi hırslarını tatmin eden bir intikam aracı olarak kullanmıştır.

Başta Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in ve onlarca masumun yargılanma süreci, hukuki olmaktan çok siyasi ve adeta önceden belirlenmiş olan sonucu meşrulaştırma sürecinden başka bir şey değildir. Ne mahkemenin oluşturulma aşamasında, ne üyelerin seçiminde, ne işleyiş biçiminde ve nede bakış açısında adalet endişesi bulunmamaktadır. Amaç, İtilaf Devletleri'ne ve azınlıklara kurban sunarak merhametlerini sağlamaktır. Fakat tarih, uluslar arası ilişkilerde merhametin yeri olmadığını kısa sürede ispat ettiği gibi, merhametin de kurbanlar sunmakla sağlanmadığını da göstermiştir.

Nitekim TBMM'nin aldığı kararla 1 Kasım 1920 tarihinde temyiz haklarının verilmesi, 23 Nisan 1920 tarihinden sonra verilen tüm kararlar yeniden incelenmiş ve verilen hükümler bozulmuştur. Hatta Urfa mutasarrıfı Nusret Bey ile ilgili karar verilirken yapılan suiistimal de bu devrede ortaya çıkarılmıştır. Bu ve diğer tüm davaların yeniden incelenmesiyle birçok kararın haksızlığı ortaya çıkmış ve daha önce verilen hükümler bozulmuştur.

KAYNAKÇA

1. AKÇA Bayram: (1992). Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, İzmir, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
2. AKÇAM Taner: (1999). **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu** (İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na), Ankara, 1. Baskı. İmge Kitabevi Yayınları
3. AKŞİN Sina: (1983). **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, Cem Yayınları,
4. ANADOL Cemal: (1982). Ermeni Dosyası, İstanbul
5. ATASE, I. **Divan-ı Harp-ı Örfi Karar Defteri**, İstiklal Harbi Arşiv Kat. Arş. No. 1/58, Fh. No. 39
6. AYBARS Ergün: (1984). **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
7. AYBARS Ergün: (1995). **İstiklâl Mahkemeleri** (1920-1927), İzmir, Cilt 1-2, İleri Kitabevi Yayınları,
8. BİLGİ Nejdet: (1989). Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
9. DEMİREL Muammer: (2002). **Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri** (1896-1918) British Documents on Armenians, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları
10. Düstur, 3. Tertip, Cilt 1
11. GÜRÜN Kamuran: (1985) **Ermeni Dosyası**, Ankara, TTK Yayınları
12. GÜRÜN Kamuran: (1988). **Ermeni Dosyası**, İstanbul
13. HALAÇOĞLU Yusuf: (2001) **Ermeni Tehciri ve Gerçekler** (1914-1918), Ankara, TTK Yayınları,
14. **İkdam**, 16 Kanun-ı Evvel 1918.
15. **İkdam**, 25 Teşrin-i Sani 1918
16. **İkdam**, 5 Kanun-ı Evvel 1918
17. JAESCHKE Gotthard: (1989). **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi - Mondros'tan Mudanya'ya Kadar** (30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922), Ankara, 2. Baskı, TTK Yayınları
18. NADİ Yunus, "*Tehcir ve Taktik, Tevkifat, Takibat ve Muhakematı*", **Yeni Gün**, 9 Kanun Sani (Ocak 1919), nr. 127.
19. Nusret Bey Nasıl İdam Edildi", **İleri**, Sayı No: 1067, (10 Kanun-i Sani 1337 / 1921)
20. SÜSLÜ Azmi: (1990). **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları
21. **Tasvir-i Efkâr**, 23 Şubat 1335 (Şubat 1919) nr. 2661.
22. **TBMM Zabıt Ceridesi**, C.7. Ankara 1944
23. TURAN Şerafettin: (1998). **Türk Devrim Tarihi**, Ankara, İkinci Kitap, Bilge Yayınevi,

24. **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Mayıs 1988, Sayı, 17
25. **Türk Kültürü**: “Ermeni Tehciri ve Mehmed Kemal Bey”, Cilt 29, Sayı 324 (Nisan 1990)
26. URAS Esat: (1987). **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Yakın Tarihimiz, Cilt 3